

BÁNKI ÉVA

Lobogó sötétség

(Tormay Cécile: *Bujdosó könyv*)

Tormay Cécile (1876–1937), noha írói kvalitásait teljesen soha senki nem vonta kétségbe, a magyar irodalom nagy elfeledettje. A sokáig a világirodalom rangos alkotójának tartott (Szabó Magda előtt a legnagyobb nemzetközi elismertségnek örvendő) magyar író, aki jelentős szerepet vállalt mind a magyar nőmozgalomban,¹ mind a Népszövetségben² is, ma már radikális politikai nézetei miatt vállalhatatlan a magyar nőírók többségének.

Tormay Cécile ma nemcsak a bal-, hanem a politikai jobboldalon sem kívánatos. Nemcsak kendőzetlen és még a negyvenes években is túlzónak számító antiszemitizmusa okán, hanem úriasszonyos osztálygőgje és elképesztő sznobsága miatt sem. Tormayt – gróf Zichy Rafaelné, gróf Mikes Árminné barátjánőjét – más fajvédő magyar írókkal ellentétben senki soha nem vádolhatta – nem is vádolta – „népies” elfogultsággal, vagy akár a népi kultúra iránti érzékenységgel. Talán ennek is köszönhető, hogy Tormay Cécile-nek, Wass Alberttel ellentétben, ma sincs reneszánsza, a *Bujdosó könyv* kiadására 1989 után csak a Gede Testvérek³ vállalkoztak, ahol Anatole France és Gabriele d’Annunzio levelező partnerének, a Horthy-kor reprezentatív írónőjének regényét együtt közlik Luzsénszky Alfonz, Bosnyák Zoltán műveivel.

Tormay – aki 1919-től nyíltan hirdette, hogy Magyarország felemelkedésének záloga a zsidókkal, a „zsidó szellemmel” való leszámolás le-

¹ A két világháború közötti magyar nőmozgalom ernyőszervezetének, a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségének (MANSZ) egyik alapítója volt, és mindvégig emblematikus alakja maradt.

² Tormay 1936-ban Mme Curie megüresedett helyét foglalta el a Népszövetség Szellemi Együttműködési Bizottságában.

³ Én is ezt a kiadást idézem: *Bujdosó könyv*. Gede Testvérek Bt., Budapest, 2003. (A belső borító szerint a Pallas Kiadó 1920-as és 1922-es kiadása nyomán.) Minden hivatkozásom erre a kiadásra vonatkozik.

het – fasiszta volt. De talán az magyarázza az őt minden oldalról körbevevő hallgatást, hogy fasiszta nőirónak sem elég *szabványos*.⁴ Tormay, akit 1937-ben leszbikus botránnyal vádoltak meg, semmiképp sem nevezhető a konzervatív-keresztény nőideál megtestesítőjének. A *Bujdosó könyv*ben új nőszerepet teremt meg: az izgága, férfiasan jövő-menő, mindenhol összeesküvéseket leleplező „írónő” alakját. Mintha a regénybeli Cécile alakjára a Monarchia végnapjainak legendás újságírója, a világiáró, a Redl-ügyet is leleplező Egon Erwin Kisch lett volna hatással. Tormay összekapcsolja a „mozgalmár” és az (álsruhás száguldó) riportert (többnyire baloldali ihletésű) figuráját a nemzete sorsán aggódó nagyszony szerepével.

De a regénybeli „én” – amelynek mitikus, a jövőendő közéleti szerepvállaláshoz „igazított” dimenziói már az 1919 után színre lépő Tormay Cécile-t ígérik – nemcsak „érező lélek”, „üldözött nő”, 1918–19 „szemtanúja”, hanem a Szentlélek modernkori megtestesüléseként eleven bizonyosság Isten az emberi történelemben játszott szerepére.⁵ A regénybeli én ily döbbenetes szavakkal beszél önmagáról: „A széttépett, a megcsúfolt, a csüggedt hazában, mi, asszonyok vagyunk a hit – mondtam ekkor. – Magam csak egy bolyongó láng vagyok, vigyenek a tüzből, hordják szét a sötétben, világítsanak be vele az otthonaikba...”

Talán a jövőendő közéleti figurának bemutatott regénybeli „én” (főhős, elbeszélő) és a regénynek a két világháború közötti politikai közgondolkodásban betöltött szerepe teszi, hogy a *Bujdosó könyvet* a rendszerváltás után elemző Kádár Judit inkább foglalkozik a szerző politikai szemléletével, közéleti szerepvállalásával, szexuális botrányaival, vélelmezhető pszichikai zavaraiival, mint a mű – egy, a magyar irodalmi hagyományban újszerű írás – nyelvi megformáltságával.⁶

⁴ Tormay, aki a *Bujdosó könyv* alapján nem „hagyományörző” író, valószínűleg 1919 után igen kevés esélyt látott az „értékkörzésre”. Az ő esetében igenis van értelme a „radikális” és a „szélsőjobboldali” megkülönböztetésének. A fasiszta címkét azért tartom elfogadhatónak, mert Tormay minden mértéket meghaladó antiszemitizmusa – noha nem hirdette meg a parlamentarizmus megszüntetését, ahogy a zsidók kiirtását sem – egyfajta teljesen koherens, világmagyarázó elv. Ám Tormay megítélésének nehézségét az is jelzi, hogy Gyurgyák János *A zsidókérdés Magyarországon* című munkájában (*Politikai eszméttörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001.) mindössze négyszer említi, jelentéktelen összefüggésben.

⁵ A Szentlélekként megjelenő elbeszélő lehetséges előképeiről a Pető Andrea szervezte informális „nőirodalmi találkozókon” (Pető Andrea, Sipos Balázs, Szarka Eszter) is többször beszélgettünk. Sokat köszönhetek nemcsak a beszélgetéseknek, hanem a későbbi levélváltásainknak is.

⁶ KÁDÁR Judit: Az antiszemitizmus jutalma. Tormay Cécile és a Horthy-korszak. *Kritika*, 2003/3. 9–12. – Ha ma még beszélnek Tormayról, csakis ilyen politikai-szexuális vonatkozásban. Lásd még Onagy Zoltán 2007. áprilisi írását. www.onagy.zoltan.terasz.hu/index.php?id=3009. Utolsó letöltés: 2008. május 30.

Tormay, a regényíró

A Nobel-díjra is jelölt, a század első két évtizedében igen termékeny Tormay Cécile igencsak próbára teszi elemzőit. Nehéz ugyanis összeegyeztetni a korban roppant népszerű „életképek”, történelmi és családregevények világát, szerzői tudatát a *Bujdosó könyv*vel. Bár ma is születnek érdekes elemzések Tormay két korai, a századfordulón még a világirodalom jelentős alkotásai között számon tartott *Emberek a kövek között* (1911) és *A régi ház* (1914) című regényeiről,⁷ de ma már nehéz elképzelni, minek is köszönhette korábban sikereit.

Mi tesz egy neobiedermeier írónőt „női Szentlélekké” és egy ma is borzongással emlegetett regény, a *Bujdosó könyv* szerzőjévé? A válasz könnyű: a gyűlölet. A 20. század ismert fasiszta írói alkottak esztétikailag értékes műveket, ám sem Louis-Ferdinand Céline *Utazás az éjszaka mélyére*, sem Ezra Pound *Cantókja* – bármi is volt szerzőjük politikai hovatartozása – nem azonosítható teljes mértékig egyetlen politikai irányonallal. Emellett nehéz is lenne a francia író és az amerikai költő műveit egyszerű személyes állásfoglalásként olvasni, míg a *Bujdosó könyv*ben ezt a vallomásforma is lehetővé teszi.

Tormay Cécile – a szokványos memoárirodalmon túlmutató – szándékait a cím is leleplezi. Ki vagy mi *bujdosik* ugyanis? A főszereplő, a könyvnek titulált regény vagy maga az *igazság*? A kérdés nem könnyű, hiszen a regényben ábrázolt „én” nemcsak egyszerű történelmi szereplőnek, hanem női Szentléleknek, megváltónak is tekinti magát. A cím-ben megidézett *bújik*, *bujdos*, *bujdosó* szó a magyar irodalom egyik „leg-súlyosabb”, szemantikailag egyik leginkább terhelt szava: a „bujdosás” egy létező társadalmi csoport megnevezése mellett a számkivetettek, az igaztalanul üldözöttek epitethon ornansa („Bújt az üldözött, és felé / Kard nyúl barlangjában,”). Petőfi a *bujdosás* biblikus értelmét hangsúlyozza *A XIX. század költőiben* („Pusztában bujdosunk, mint hajdan / Népével Mózes bujdosott,”). Ebben a teljesen innovatív műben a *bujdosó könyv*, a regény sokat mondó címe talán az egyetlen, amelyben Tormay a magyar irodalmi hagyománnyal való folytonosságot vállalja.

De a „bujdosásnak”, a *bujkálásnak* nemcsak politikai vagy vallásos, hanem érzelmi-szexuális értelme is lehet. Tormay az édesanyjának, a re-

⁷ Lásd Bencsik Gábor előszavát: TORMAY Cécile: *Emberek a kövek között*. Kard és Jogar Kft. kiadása, Budapest, 2001; és Pirint Andrea érdekes és alapos esszéje (A régi ház mint kortörténeti dokumentum. Adalékok Tormay Cécile életművének újrafelfedezéséhez. Az *Új forrás* 2006-os esszépályázatára érkezett írás: http://www.jamk.hu/ujforras/0709_12.htm) nem kérdőjelezi meg a korábban a műveknek tulajdonított esztétikai értéket.

gény legmagasztosabb, szinte szerelmes odaadással ábrázolt nőalakjának ajánlja a művet. A szereplő bujdosása, a nagy apokalipszis és számkivettség akkor ér véget, amikor a regény zárójelenetében a *bujdosó* hazatér, és beleomlik vagy inkább bele**bu**jjik anyja karjába.

Ám továbbra is homályban marad, hogy ki vagy mi *bujdos* hát: a kézirat, az elbeszélő vagy az igazság-e. Mintha 1918–19-ben a rejtőzködés, a „bujdosás” ideje jött volna el: a „jóknak” és az „igazaknak” bujdosniuk kell – köztük a „könyv” kommünárok által üldözött elbeszélőjének is.⁸

Az író nem is regénynek, hanem „könyvnek” aposztrofálja művét, amellyel elbeszélését az autentikus igazság, a kinyilatkoztatás, szinte a *Szentírás* rangjára emeli. Ez a „rang” nemcsak a regénybeli én megfellebbezhetetlen ítéleteivel függ össze, hanem a műben felsorakoztatott számtalan irodalmi utalással is. Hiszen a regények, versek, színdarabok, amivel az elbeszélő, Cécile a bujkálása során „üdütené” magát – mind-mind elcsépeltek, idejétmúltak. Nem igazi könyvek, nem *könyvek*, csak „szép mesék”. Egyetlen elbeszélés szolgál csak illő tanúsággal: az *Ördögök*, Dosztojevszkij – a mű elején, kitüntetett helyen megemlített – nagyregénye.

A természeti elemek, *a szél, a köd, a napfény, az eső* egész művön végigvonuló megszemélyesítése retorikailag jól illeszkedik a szinte *evidenciákként* megjelenő általános alanyokhoz („*a magyar*”, „*a zsidó*”, „*a város*”, „*a vidék*”). Ezek hatását erősítik az „*azt beszélük...*”, „*azt suttogja az ősz...*” típusú szerkezetek. A regényben egymást érik a bombasztikus hatású, metonímián alapuló („örökös tüntetésekben rángatózik a lázbeteg város...”⁹ és ehhez hasonló) kijelentések.

Mindez összefügg a szerző már első regényeiben megfigyelhető, sajátos szimbolizmusával is.¹⁰ Tormay már *A régi házban* sem beszélteti a szereplőit, hanem az őket körülvevő presztízs- és műtárgyakkal jellemzi őket, ám ez a technika természetesen nem érvényesülhet egy politikai regényben. Hiszen a *Bujdosó könyv* hiába vonultat fel töméntelen szereplőt, az elbeszélésének nincsenek autonóm egyéniségei, ellentétben Dosztojevszkij polifonikus, nemcsak eszméket, hanem sorsokat is egymásba tükröztető *Ördögök*jével.

Tormaynál a természeti elemek és politikai katasztrófák apokaliptikus színpadán, 1918–19-ben a zsidóság „bűvölő tekintetével” csak a

⁸ A „bujdosóból” később – vélhetőleg nem függetlenül Tormaytól – félhivatalos nemzetkarakterológiai jelszó lett. A német és a magyar mentalitás összehasonlításáról szól Prohászka Lajos a korban nagyhatású műve, *A vándor és a bujdosó*. (LACKÓ Miklós: Bujdosó vagy szabadságszerető realista? Írások és viták a nemzeti jellemről. In: Uő: *Korszellem és tudomány*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1988. 143–219.)

⁹ *Bujdosó könyv*. 193.

¹⁰ Erről lásd HANKISS János: *Tormay Cécile*. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt., Budapest, 1939.

Tormay Cecil (Magyar Nemzeti Múzeum Fényképtára)

bátor „magyar nő” finom arcéle, gyöngéd tekintete áll szemben. Hiszen mindvégig két szervezkedés párhuzamos – hol titkos, hol nyilvános – történetét olvashatjuk: a kommünárokéét és az ellenforradalmárokéét. De sokáig mintha az élményeit naplószerű feljegyzésekbe sűrítő, a későbbi közéleti szerepre készülő regénybeli „én” lenne az egyetlen, aki mind-

végig mitikus „szempárbajt” vív a zsidóság sátáni tekintetével. Az annyit emlegetett „magyar nőknek”, de még Tormay harcostársainak, a „női összeesküvőknek” sincs életkoruk, egyéniségük, csak nevük – többnyire történelmi nevük.¹¹

Ez az egyéniségeket, osztályokat („dölyfös paraszt”), embercsoportokat a természeti elemek állandóságával felruházó szemléletmód jól illik a *Bujdosó könyv* évszakszimbolikájához. A regénybeli „én” örökösen úton van, rója a pesti utcákat, vagy vidéken utazgat, és ehhez a keretbe – a *Bujdosó könyvből* összeállíthatnánk 1918–19 meteorológiai eseménytörténetét is – illeszkedni látszanak a plasztikusan leegyszerűsített emberi „állandók” is. A típusok, az osztály- és rasszjegyek. És mindenekelőtt a „bűvölő tekintetek”.

Ugyanis ez a transzcendens küldetésre vállalkozó, mindentudó (és rendkívüli módon izgága) „én”, azaz a regénybeli Cécile az egyszerű biológizmus segítségével tudja a Tanácsköztársaságot, a „nagy összeesküvést” leleplezni. A testi fogyatékoság is narratív funkciót kap, az „áruást” magyarázza; például mindjárt a regény elején: „[a] gyűlölet eredete mély volt és engesztelhetetlen, mert nem eszmei ellentétekből, Károlyi organizmusából sarjadt. A degenerált, farkastorkú Károlyi Mihály, a gőgös, féktelenül hiú és tehetségtelen főúr nem tudta megbocsátani az ősnemesi származású Tizának, hogy tehetséges, erős, tiszta és egészséges [...] A nyomorék irigy gyűlölete volt ez, az erővel, az egészséggel, a sikerrel szemben...”¹² Ez a biológizmus nemcsak embercsoportok, politikai eszmék jellemzésére szolgál, hanem meghatározza Tormay bizarr miszticizmusát, sőt esztétikai nézeteit is.¹³

Ez a testies, gyakran önmaga paródiájaként ható determinizmus ellentétben áll a magyar és európai irodalomra való számtalan hivatkozással. De az ellentét csak látszólagos: a konzervatív tábor íróője – mint

¹¹ Az előkelően személytelen, „látomászerűen” elsuhanó arisztokrata hölgyek nemcsak Tormay szublimált vágyképeit vagy éppen ábrázolástechnikája sajátosságait példázzák. A regénybeli nőalakok „elsuhanós” személytelensége azt is jelzi, hogy Tormay milyen ellentmondásos viszonyban van a két világháború közötti jobboldal, a „fehér irodalom” az általa szerkesztett *Napkeletben* is megjelenő női eszményképeivel (erről lásd SIPOS Balázs: „Asszonyfejjel férficélokért...” Olvasatok és ábrázolások egy újkonzervatív korszakról. In: PALASIK Mária–SIPOS Balázs (szerk.): *Házastárs? Vetélytárs? Munkatárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2005. 11–38). Jellemző vagy inkább sokatmondó, hogy Tormay az oly becses „tehetséges” jelzőt egyetlen nővel kapcsolatban használja – mégpedig egy férfival való összehasonlításban –, ez pedig a kommunista Rosa Luxemburg. (*Bujdosó könyv*. 204.)

¹² Uo. 26.

¹³ „A gondolat olyan, mint a vér” – írja épp a művészet kapcsán. (Uo. 421.)

már említettem – szinte minden esetben csak azért hivatkozik kanonizált műalkotásokra, hogy *érvénytelennek* nyilvánítsa őket. Hiszen a *Bujdosó könyv* a szerző történelemfelfogásának megfelelően a történelem *utáni* világ elbeszélése, ahol a tradíció (mindenféle humanista tradíció)¹⁴ lelepleződött és érvényét veszítette. A regény elbeszélője így elmélkedik a történelmi események során megváltozott világról: „A civilizáció csak épületállvány, amelyet teleakasztottak hirdetésekkel, hogy ne lássák, hogy mögötte nincsen épület. Az állvány egyetlen lökésre összedől. Itt már beomlott, és üres telken kószálnak a farkasok.”¹⁵

A *Bujdosó könyv* tudósításnak álcázott vízióiban a felhők mögött megbsebzett városok vonaglanak, tekintetek villannak, az „elkínzott” horizont előtt „ösellenségek” vívják ősi harcukat. A szerző zaklatott, lüktető prózanyelvét nevezhetjük expresszionistának is, ám én erősebbnek érzem a romantikus és szimbolikus versnyelvvél való rokonságot; ilyen értelemben Tormay nyelvteremtő fantáziája rokon a nagy ellenség, Ady Endre látomásos költészetével is. Mikor a regénybeli „én” vidéken „bujdosik”, az olvasó úgy érezheti, az „eltévedt lovas” országába jutottunk. Ám semmilyen szimbolikus látás nem kell, hogy az olvasó értse, kit ért Tormay a fő ellenségen: „A nagy, keleties szem, amely ránk nem tudott hatni lenyűgözésével soha, gonoszul figyel most. Követ a tekintetével, amerre járunk, leskelődik, zaklat, fenyeget.”¹⁶

Ezekben a víziókban összeolvadnak fantazmagóriák és valószerűnek tűnő emlényomok. Ám Tormay miszticizmusának semmi köze nincs a zsidó-keresztény hagyományhoz. Ez az irracionalizmussal összefonódó, bizarr, lidércnyomásos, szinte mindig gyűlöletből fakadó megszállottság nem ismeri a kegyelmet, az örömet és a szabadságot.¹⁷ (Egy groteszk vidéki „életképében” jegyzi meg: „A feltámadás itt elmaradt, és a sírásók röhögve ülnek a sírokon.”)¹⁸ Ám a *Bujdosó könyv* nem az emberi megváltatlanság regénye, hanem egy párhuzamos politikai összeeskü-

¹⁴ Érdekes Tormay Cécile-nek, *A régi ház* íróójének a régi épületekről és építészetéről szóló fejtegetése: „Gyermekkorom óta szeretem a sokrekeszes ódon bútorok titkos fiókjait, szeretem a furfangosan szerkesztett házakat. [...] Most már tudom, hogy nincs olyan szokás vagy megnyilatkozás az emberek életében, amely mögött támadás vagy védelem ne rejtőznék... (*Bujdosó könyv*. 185.)

¹⁵ Uo. 143.

¹⁶ Uo. 223. A szemmetafora máshol rögeszmésen ismétlődik: „... a keleties szemű démoni bűvölő, amely öngyilkos letargiába zisbasztotta a nemzetet.” (Uo. 260.)

¹⁷ Tormay a történelemről: „Megszámlálhatatlan szál húzódik a történeleken. Némelyik simán, láthatóan fut a felszínen, némelyik eltűnik, kuszálódik, csomók kötődnek rá. A csomókat kibontani nem lehet, mert sötétség van felettük.” (Uo. 226.)

¹⁸ Uo. 280.

vés története. Minthogy a „tetteseket” leleplezik, akár politikai thrillernek is nevezhetnénk.

Ez az egész (alkalmanként igen hatásos) költői prózában előadott összeesküvés-történet akkor is unalmasnak hatna, ha eltekintenénk attól – amitől persze nem lehet eltekinteni –, hogy kevés mű „büszkélkedhet” a *Bujdosó könyv*höz hasonló „gyűlölettöltettel”. A mű csak akkor válik igazán regényszerűvé, amikor a regénybeli Cécile elhagyja a „megrontott várost” és Észak-Magyarországra indul „bujdosni”. A regény második felében megcsillannak Tormay regényírói erényei. Dagályos eszmefuttatások helyett kitaposott cipők, hagymázás „szempárbajok” helyett körbe-körbe járó vonatok. Politikusok helyett névtelen csavargók, koldusok, vasutasok. A Galgaguta–Aszód–Balassagyarmat közötti vonatúton, az egyéni fenyegetettség árnyékában – „milyen kényelmes lenne, ha az az asszony ott kölcsönadná az arcát”¹⁹ – eltörpülnek a korábbi látomások. Tormaynak nincs érzéke a cselekménybonyolításhoz, viszont mesteri atmoszférateremtő. Groteszk vidéki életképei („halálképei”) a kései olvasót már-már Krasznahorkai vagy Tar Sándor néhány leírására emlékeztethetik.

A *Bujdosó könyv* nemcsak témája vagy a benne megrajzolt új nőszerep, hanem a szerkezete miatt is radikálisan újszerű. Ha utal is a magyar elbeszélő hagyományra, azt – ellentétben például Wass Alberttel vagy Szabó Dezsővel – csak a tagadás gesztusával teszi. Míg ma a 19. századi narratívákhoz való visszatérést, azok játékos vagy épp ironikus felidézését, a Mikszáth-, Jókai-hagyomány „kibeszélését” kártékony maradiságnak, a régi Magyarország visszasírásának tekinti a kortárs magyar kritika egy része, addig érdemes tudni, hogy elsőként épp az ultraradikális Tormay Cécile állította, hogy 1918–19 után mindenféle elbeszélői hagyomány értelmetlenné vált.²⁰ Azaz a hagyományos magyar elbeszélésformák oly mértékben kötődnek a régi Magyarországhoz, hogy a „megváltozott világ” másfajta elbeszélést kíván. Hogy egyes elbeszéléstípusok politikai törekvések álarcjai volnának? Ez a marxista esztétikára is hasonlító felfogás egybecseng Tormaynak a civilizációról mint pusztá „épületállványról” vallott pesszimista koncepciójával.

¹⁹ Uo. 339.

²⁰ A hagyományos nőirodalom is idetartozik. Az elbeszélő a nagy előd, Kafka Margit olvasása közben érzi, hogy a „halál gondolata járt a szép élő könyv felett”. (Uo. 152.)

Tormay, a krónikás

A *Bujdosó könyvet* Tormay kortárs (vagy akár mai) olvasói nem elsősorban regénytechnikai újításai vagy éppen az újfajta nőszerep miatt értékelték vagy utasították el. Kérdés, hogy egyáltalán fikcióként, vagy elfogult, de azért mégiscsak „hűséges” tanúvallomásként olvasták-e? Bár a regény a naplóforma ellenére sem tekinthető dokumentarista beszámolóknak – hiszen nincs oly fürge riporter, aki egyszerre ennyi helyen megfordulhatna –, ám a regénybeli író-ő egyfajta tanúvallomásként tárja elénk tapasztalatainak summáját. És ez az *én* a kortárs olvasók számára egyértelműen azonosítható Tormay Cécile-lel, az íróval és közéleti szereplővel.

Ám történelmi vagy társadalmi regények szerzői ritkán öltöztetik fiktív elbeszéléseiket személyes tanúvallomásoknak. Így aztán a legnaivabb olvasók is másképp tartják „igazságnak” Andrej és Natasa szerelmét, mint Tormay és Tisza párbeszédét, noha lényegét tekintve – valószínűleg – mind a kettő fiktív. A *Bujdosó könyv* olyan tényirodalomnak álcázott fikciós elbeszélés, amely igényt tart a dokumentarista hűségre, miközben él a fikciós próza összes retorikai eszközével: elvarázsol, szuggerál, megjelenít. Ennek a „boszorkány-újságírásnak” pedig bevallott célja: uralom az *idő* felett, vagyis 1918–19 emlékezetének „megformálása”. „A szavak kulcsok – írja Tormay –, ki lehet velük nyitni a jövőt.”²¹

A regénybeli „bujdosót”, a pesti utcákon ide-oda cikázó, magát Szentlélekként kijelentő Cécile-t nehéz valóságos politikai szerepben elképzelni. Márpedig a valóságos Tormay igen fontos társadalmi megbízatásokat töltött be (MANSZ, *Napkelet*) már a húszas években is. Ez a későbbi szerepvállalás is – az olvasók szemében – a regény hitelességét, tanúvallomás-értékét erősíthette. Én Tormay 1919 utáni közéleti tisztségeiből nem arra következtetek, hogy ő 1918–19-ben „dróton rángatott” figura lett volna, vagy hogy nem találhattak volna megfelelőbb hölgyet a reprezentatív „író-ő” szerepére, hanem hogy a Horthy-kor egyfajta politikai ellenőrzés alá akarta vonni – nemcsak Tormayt, hanem az általa képviselt, a nőmozgalmakban eltűrt politikai radikalizmust is.²²

Ám azt állítva, hogy az események *úgy* és *akkor* nem történhettek meg, nem Tormay Cécile jogát akarnánk (utólag) az állásfoglalástól elvitatni. Egy regény értékét az sem csökkenti automatikusan – és természetesen

²¹ Uo. 160.

²² PETŐ Andrea: A konzervatív női politizálás története Magyarországon. In: Uő: *Napasszonyok és holdkissasszonyok. A mai magyar konzervatív női politizálás alakzata*. Balassi Kiadó, Budapest, 2003.

nem is emeli –, ha szerzőjének irodalmon kívüli ambíciói vannak: ha saját szerepét akarja misztifikálni, vagy akár a magyar középosztály gondolkodását megváltoztatni. És azt sem gondolom, hogy bizonyos osztályok tapasztalatai eleve kirekesztendők volnának, vagy hogy Tormay „retrográd” származása (nagypolgári-dzsentri sarj volt), vagy iskolai végzettsége miatt nem is alkothatott „reális képet” 1918–1919-ről.²³

Vajon létezhet-e a regényirodalomban vagy akár a történelmi beszámolóokban „elfogulatlan” tekintet? És igaz-e, hogy csak egyes korszakok kutatói írhatnak társadalmi vagy történelmi regényeket? Ezeket a kérdéseket egy, a két világháború közötti közgondolkodást ennyire meghatározó (és sokkoló) regénynél mégsem tartom teljesen értelmetlennek. A *Bujdosó könyv* egyetlen, de invenciózus alkotás, amelynek művészi értékei azért a regény „korszakos jelentőségét” nem támasztják alá.

Nyilván más okoknak is szerepet kellett játszaniuk abban, hogy Tormaynak – mint majd bizonyítani próbálok – sikerült máig ható érvénnyel „felülírnia” 1918–19-et. Ezek a mozzanatok: az első világháború lélektani hatásának alábecsülése, a haza és haladás konfliktusának rávetítése a tízes-húszas évekre, a történelmi osztályok felelőségének elkendőzése. Közvetett módon Tormay azokat is legyőzte, akik ma a nevét sem hajlandók kimondani. Ha a Tanácsköztársaságról szóló munkákat olvasunk, az lehet az érzésünk, mintha Tormayt „hallgatnák el” vagy éppen Tormayval szemben „védekeznének”.

Tormay közvetlen módon persze a két világháború közötti magyar jobboldal gondolkodására fejtette ki hatását. Ennek ellenetmond, hogy Tormay antiszemizmussal semmiféle „decens” célozgatás nem fér össze, ráadásul az ő rögeszmés zsidózása inkább illik a negyvenes, mint a húszas évekhez. De a legtöbb antiszemita talán akkor sem hihette *egészen*, hogy minden zsidó bomló hullához vagy varangyos békához hasonlít... Ám én úgy vélem, a *Bujdosó könyv* épp az ilyen „ismerek egy-két rendes zsidót is” típusú antiszemitákra lehetett „felszabadító” hatással: hiszen Tormay antiszemizmusa oly döbbenetes, hogy *hozzá* képest a legtöbb antiszemita akkor is mérsékeltnak érezhette magát.

Természetesen tudnunk kell, hogy a hivatalos politika a húszas években „kivonta a legitimizmust a politika hatóköréből, és egyleti, nem hivatalos szintre süllyesztette”.²⁴ A *Napkelet* főszerkesztőasszonyának, Tormay

²³ KADÁR Judit: i. m. 9–12.

²⁴ PETŐ Andrea: „Minden tekintetben derék nők”. A nők politikai szerepei és a nőegyletek. In: NAGY Beáta–S. SÁRDI Margit (szerk.): *Szerep és alkotás. Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1997. 268–278.

A Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségének küldöttsége Rómában, ahol átadták Mussolininek a MANSZ ajándékát, egy halasi csipketerítőt. Balról a második Tormay Cecil (Magyar Nemzeti Múzeum Fényképtára)

Cécile-nek 1918–19-ről szóló „beszámolója” a nyilvánosságnak ezt a „nem hivatalos”, de mégiscsak létező – a nőmozgalmak által elfoglalt – terét demonstrálta, mint se nem hivatalos, se nem ellenzéki vélemény.

Ám a *Bujdosó könyv* hatása nem lehetett volna ilyen meghatározó, ha szerzője nem játszik rá valóságos történelmi tapasztalatokra: a pusztulással való közvetlen találkozásra, a háborút követő csalódásra, a társadalmi kötelékek meggyengülésére és a jövőtől való irracionális félelemre. Nyilván nagyon sokan – és nemcsak a frontot megjárt katonák – érezhették úgy, „mintha fátyolon át látnám az egészet”,²⁵ amely oly erejű érzés, hogy a „gondolatok egyszerre megállnak a fejemben és nem mernek haladni”,²⁶ vagy (és ez igen gyakran visszatér a szövegben) „nemegyszer saját valóságom tűnik fel mesének”.²⁷ (Ezt a lelkiállapotot kevés magyar író rögzítette ilyen szuggesztíven.)

1918-at követően írtak az első világháborús „katonaélményekről” regényeket, de hiába voltak ezek a maguk korában sikerkönyvek, mint Zilahy Lajos *Két fogoly* című regénye vagy Tersánszkytól az *Egy ceruza története*, nem kerültek be a kánonba, és Kuncz Aladár *Fekete kolostorát* kivéve, mára már kevésbé értékes műveknek számítanak. Mintha az első világháborúnak nem lett volna „nagy írója”. Felvethető, hogy talán a húszas évek erősen átpolitizált irodalma (Tormay, Szabó Dezső, de nem bűn idekapcsolni Kosztolányi *Édes Annáját*) is segített elfedni a háború összépibb, de azért mélyen egzisztenciális tapasztalatait.²⁸ Így sikerülhetett baloldalon az első világháborús traumát a Tanácsköztársaság elbukásával, jobboldalon pedig a Trianon-traumával összemosni.

De nemcsak az első világháborús élményanyag átértékelésével alkotott Tormay, a „krónikás” maradandót. Hiszen ő bármilyen nosztalgikus lenézéssel is viszonyul a 19. századi magyar politikai gondolkodáshoz, mégis rávetíti a haza és haladás problémáját a 20. század első évtizedeire. Tulajdonképpen – csak épp negatív előjellel – a „csőcselék” felkarolásával vádolt kommünárokat Tormay is társadalmi reformereknek tekintette. (Hiszen antiszemitizmusa sem fedheti el, hogy a „dölyfös paraszttal” taktikai szövetséget sürgető Tormayt mekkora osztály-

²⁵ *Bujdosó könyv*. 292.

²⁶ Uo. 324.

²⁷ Uo.

²⁸ Angolszász nyelvterületen ma is születnek az első világháborúról szóló sikerkönyvek. 2006-ban a kanadai írószövetség díját Joseph Boyden nyerte a kanadai hadsereg kötelékében szolgáló, indián származású – lövészárkokban megtébolodott, morfiumra rászoktatott, németeket skalpoló – mesterlövészéről szóló regényéért, a *Három nap az útért*.

gyűlölet fűtötte.)²⁹ Számomra ma is kérdés – noha tudom, hogy a kommunárok mereven elutasították mindazt, ami a régi Magyarországra emlékeztetett –, hogy a Tanácsköztársaság hívei milyen alapon és milyen mértékig tekinthetők (akár reformkori értelemben) „haladóknak”.

A kulcs: a kiegyezés utáni évtizedek, a(z akkori) társadalmi rendszer megítélése. A radikális író és a Tanácsköztársaság híveinek régi Magyarország-képe nagyon is hasonló: egyik sem lát semmi követnivalót a dualista korszakban. A kommunárok velejéig romlott, roskatag urambátyám világnak látták a századfordulós Magyarországot, míg Tormay – elfeledkezve arról, hogy a dualista évek nemcsak a zsidó kispolgárságnak, hanem a birtokos parasztságnak is hallatlan gazdasági-társadalmi lehetőségeket biztosított – a bűnös és jövőbe nem látó elpuhultság korszakának tartotta. A *Bujdosó könyv* – amely nemcsak a Tanácsköztársaság, hanem a századfordulós liberalizmus bírálata is – radikalizmusát egyfajta „hagyománytalanságra” építi.

Ám van a Tanácsköztársaságnak egy olyan vonása, amelyről Tormay egy szót sem ejt – és amelyről a mai történelemkönyvek többsége is hallgat –, ez pedig nemzedéki jelleg. Azaz a dualizmuskori Magyarországgal szembeni ellenszenvnek lehettek szubjektív, kulturális okai is. Míg a monarchia politikai elitjét komoly öregurak testesítették meg – középtűt a császár-királyjal –, addig a magyar fiatalok (már akkor is) a márciusi ifjakon és az apa testamentumával szembeforduló Baradlay fiúk lázadásán nevelődtek. Anélkül, hogy párhuzamokat keresve belebonyolódnánk a 20. századi magyar társadalomtörténetbe, könnyen beláthatjuk, hogy a vörös diktatúra néhány (természetesen nem minden) szertelenségét könnyű értelmezni ezzel. De Tormaynál a „vörösöknek” – ahogy egyébként rajta kívül senkinek – nincs személyiségük, így természetesen életkoruk sem. A Tanácsköztársaság néhány, akár viccesnek ható rendelkezéséből (kötelező szexuális felvilágosítás – egy kivérett, boldogtalan országban) így lesz Tormaynál szándékos merénylet a józan ész ellen. Pedig a kommünnek ezek a – tulajdonképpen a későbbi évtizedek ifjúsági forradalmaira emlékeztető – sajátosságai rögtön szembetűnnek, ha nem a véreskezű Szamuely Tibort, hanem a fehér tiszteket Dosztojevskij-olvasmányokkal átnevelni akaró, huszonegy éves Sinkó Ervint³⁰ és a vele egykorú figurákat tekintenénk a forradalom emblemikus alak-

²⁹ Ez – a magyar reprezentatív, keresztény nőmozgalomban, a MANSZ-ban is képviselt előítélet – meghatározhatta a közéleti szerepre vágyakozó, nem úri középosztálybeli nők nyilas párt felé fordulását. (PETŐ Andrea: *„Minden tekintetben derék nők”*. I. m. 268–278.)

³⁰ Sinkó Ervintől lásd HAMMERSTEIN Judit: Szovjetunió és az utazások. Egy optimista feljegyzései Moszkvából. *Egyenlítő*, 2007/7–8. 66–72.

jainak.

Az elcsatolt területek visszafoglalására (Északi Hadjárat) fegyveres harcot folytató vörös diktatúra *hazafiatlanság*ának bemutatása Tormay érvelésének sarkalatos pontja. Nem mellékes, hogy nemcsak „látnokként”, „Szentlélekként”, hanem a hadjárat idején a Felvidéken tartózkodó szemtanúként is tanúságot tehet amellett, hogy minden látszat *ellenére* a Tanácsköztársaságnak nem lehettek hazafias célkitűzései. Tudva persze, hogy a résztvevők számos (nem mindig hazafias) okból csatlakoztak a felvidéki hadjáratához, velük szemben az apátiába süllyedt vagy régi előjogait hajtogató történelmi osztályok aligha látszanak a haza védelmezőinek. Bármilyen abszurd is – magyarázza Tormay Cécile –, a magyar hazafiaknak hazaszeretetből *kellett* a Balassagyarmatra bevonuló csehek mellé állni: „A város ma éjjelre várta a támadást. Várta... a cseheket. Őrülden hangzik és mégis így van! Pedig az elmúlt télen, amikor Károlyi Mihály kinyitotta a határokat, és a rabló szomszédok kényelmesen vonultak be az ájult és megkötözött magyar városokba, Balassagyarmat volt az egyetlen, amely fegyvert fogott és kiverte a rablókat.

Szörnyű fordulás...”³¹

Tormay egy pillanatig sem tagadja a történelmi osztályok, a történelmi osztály *férfitagjainak* felelősségét – de *ők*, a hagyományos elit tagjai vajon mit is tehettek volna egy ördögi összeesküvéssel szemben? Tormay Cécile szerint épp az „összeesküvés” emberfeletti mértéke, sátáni jellege ad felmentést az uralkodó osztály gyávaságára és tehetetlenségére. A *bujdosásra* is talán... Hiszen nevetséges lenne, ha a történelmi osztályok nemzetiségek, munkások és parasztok előtt hátrálnak meg...

A világháborút és a békekötést követő pszichikai és társadalmi összeomlás rajzából így lesz egy ördögi összeesküvés története.

³¹ *Bujdosó* könyv. 344.